



## ЛІТЕРАТУРА

Костомаров М. Дві руські народности / пер. О. Кониського: переднє слово Д. Дорошенка. Ляйпціг — Львів, 1906. 111 с.

Набитович І. Gloria et sacrum: Історична проза української еміграції. Люблін, 2022. 230 с.

Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ: АТ «Друга рука» — МП «Фенікс», 1993. 550 с.

Тарнавський О. Відоме й позавідоме. Київ, 1999. 584 с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упор. М. Шафовал. Київ: Знання, 2006. 341 с.

Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. *Перший український педагогічний конгрес 1935 р.:* збірник. Львів: Накладом Т-ва «Рідна школа», 1938. С. 16–88.

Jaspers K. Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung. München, 1963. 625 p.

*Володимир Антофійчук*

### **ПСАЛОМ ЯК ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ СКЛАДНИК УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПРОЗИ**

Причина надзвичайної популярності псалмів у європейських літературах можна шукати, на наше переконання, — в їх жанрових особливостях. З-поміж сакральних текстів, зокрема й Біблії, Псалтир вирізняється як зібрання творів ліричних, серед інших їх частин — творів епічних. Саме поєднання у жанрі псалмів різнорідних особливостей (зокрема жанру молитви та водночас глибокого ліричного струменя), власне і є тими найважливішими чинниками, які зумовили у світовому письменстві їх розлогі



поетичні переклади та наслідування. Ця ж особливість дозволяє «пам'яті жанру» тривати й у поетичних творах аж до сучасности, зберігаючи у них і сакральний складник.

Феномен і причини «живучости» жанру псалма в художній літературі полягає в тому, що він у різних літературах спирається на ліричний складник жанру сучасного псалма, а водночас дозволяє непомильно зараховувати художні псалми до текстів сакральних/*quasi*-сакральних (що породжені особливим, шанобливим ставленням до слова *сакральний*).

Існування і розвиток того чи того жанрового утворення в красному письменстві безпосередньо пов'язане як із зовнішніми, контекстуальними впливами, так і внутрішніми змінами, з динамікою жанрових трансформацій у літературі загалом.

Мета цього дослідження — на основі таких знакових творів, як «Сказання про Бориса і Гліба» Іларіона Київського та «Повчання» Володимира Мономаха, представити своєрідність цитацій псалма в українській середньовічній літературі.

Серед найважливіших завдань, які виконують псалми у творах давньої української літератури, — необхідність продемонструвати, як в історичній перспективі реалізовується одне з фундаментальних уявлень Середньовіччя: Святе Письмо, описані в ньому події є сакральним творінням, яке, сказати би, за платонівською традицію, відіграє роль божественної ідеї, божественного першовзірця для земної історії загалом та існування окремої людської екзистенції зокрема. З цієї сакральної перспективи земні події трактуються лише як бліде відображення подій сакральної історії. Покликання на псалми, їх цитування стають особливими засобами поезики: для пов'язання подій



сакрального часу із подіями сучасного середньовічному авторові світу. Мета цього композиційного прийому — пов'язати буквальне і духовне значення твору. Для досягнення такого ефекту автор представляє основну, «вищу» тему, яка пояснює прихований смисл земних подій (зокрема, наприклад, історичних подій, пов'язаних із буттям цілого народу). Оскільки «істинне значення», тобто духовний смисл словесного вираження може бути визначений у перспективі богонатхнених слів, як загальний референт часто використовується Біблія. Завдання читача полягає в тому, щоби встановити точний семантичний зв'язок між буквальним і духовним смислом, не відділяючи їх один від одного. Цей прийом є «тематичним ключем», який може складатися як із прямих цитат з Біблії, так із непрямих відсилань до священних текстів. І. Набитович запроваджує термін «релігійно маркованого концепту» і його теоретичні викладки видаються дещо ширшими, ніж ідея біблійного «тематичного ключа», позаяк положення про «релігійно марковані концепти» можна застосовувати до будь-якого художнього тексту. Учений наголошує, що «категорію *sacrum* можна досліджувати, асимптотично підступаючи до різних рівнів її структури — через дескриптивне наближення до тих чи інших ірраціональних досвідів її переживання, містичних просторів сакрального у світі психічних відчуттів чи аналізу та інтерпретації інституційних елементів релігії, зраціоналізованих релігійно маркованих концептів (як певних ментальних сутностей), образів та символів (як своєрідних «сутностей об'єкта»)» (Набитович, 2008: 27).

У межах традиційних типів християнського красномовства, таких, як історичні повісті (літописи, повісті), гомілетика



(повчання, проповіді) і біографія (агіографія і життя видатних особистостей православної традиції), письменник має змогу звернутися до багатой гами формальних засобів, які надають біблійні тексти. Завдяки постійному використанню цих риторичних засобів, ці засоби діють як набір знаків, семантична функція яких залежала від загального «референта», який існує поза межами конкретних текстів. Додаймо, що під цими «знаками» І. Набитович розуміє релігійно марковані концепти.

Застосування в композиційній структурі тексту середньовічної літератури певних стандартних стильових і структурних взірців дозволяло досягти важливого цілеспрямованого семантичного наповнення тексту — зрозуміти його подвійну перспективу прочитання. Це означає, що словесні знаки слід було трактувати за допомогою подвійного коду — їх безпосереднього контексту та першовзірця. Таким чином, будь-яке слово, троп могли містити в собі своєрідний натяк на інші слова, символи, риторичні фігури, ставати певними алюзіями на сакральні тексти. Звичайно, така синтактика та семантика передбачала, що ці два рівні (які є істинними) з погляду прагматики зможе розкодувати той реципієнт, який знає першоджерело, першовзірець і сприймає його як особливий код. Тому такі твори вимагали знань біблійної екзегетики. Але й ті читачі (чи слухачі), які не могли осягнути приховані духовні смисли певного тексту, також отримували певну «поживу»: буквальний смисл твору міг також діяти як самостійно керована семантична структура, яка здатна була створити повчально-виховний ефект.



«Сказання про Бориса і Гліба» — один із прикладів, які демонструють теорію «біблійних тематичних ключів», адже у цьому творі біблійні цитати вводяться у тканину розповіді і є її безпосереднім екзегетичним коментарем. Таким чином, ці обидва «тексти» — духовний та історичний — стають складовими частинами загального контексту. Завдяки контекстуальному поясненню сама «історія» в її земному значенні стає теологічною істиною, буквальною алегорією свого біблійного взірця. Загалом же, «вищий смисл» цієї історії синів князя Володимира, убитих їх братом Святополком, може бути зведений до простої формули: *«Краще віддати життя за Господа, ніж боротися за нечестиве існування на цій землі».*

«Сказання про Бориса і Гліба» відкривається цитатою із псалма 111 (вірші 2–3): «Буде сильним насіння його на землі, буде поблагословлений рід безневинних! Багатство й достаток у домі його, а правда його пробуває навіки!» (переклад І. Огієнка). Концепція твору загалом дає змогу побачити, що «політичне послання, вплетене в біблійні теми» стає лейтмотивом цього твору. Об'єктом розповіді є святість Бориса та Гліба, але попри неї в оповіді присутня ще одна визначальна теза, яка стосується легітимності князівської влади князя Ярослава Мудрого, який захищає їхню пам'ять і встановлює новий політичний лад, заснований на принципах християнської правди. Тріумф Ярослава — це остаточна перемога Бориса і Гліба як представників «роду праведників». Завдяки Ярославові убиті брати продовжують жити, а їхній убивця Святополк загинув навіки. Як бачимо, Святополк порушує і релігійний, і кровний, і політичний закони.



Автори «Історії української літератури» наголошують не тільки на стилістичному, поетикальному, семантичному впливі Псалтиря на «Сказання про Бориса і Гліба», а й на жанрову рецепцію Псалтиря, адже, наприклад, «плач» Бориса у цьому творі генетично пов'язаний і зі старозаповітною, тобто літературною традицією (Див.: Історія української літератури, 2013: 446).

Запозичення, привнесення елементів жанрової структури псалма в агіографічний текст мало би створювати, як видається, ще один рівень сакралізації цього «Сказання про Бориса і Гліба». Загалом же запозичення елементів з інших жанрових утворень давало змогу середньовічному авторові досягати своєрідного «резонансного» посилення сакрального «рівня» тексту (на жанровому рівні) — через застосування елементів жанрової структури уже канонізованих біблійних жанрових утворень.

Історія рецепції псалмів в українській літературі була би неповною без уявлень про їхню інкорпорацію у структуру українських середньовічних текстів. Одним із перших авторів в українській літературі, у творчості якого Псалтир посів важливе місце, був князь і письменник Володимир Мономах. Власне його «Повчання» — цікавий приклад дифузії та імпліфікації сакрального й ліричного первнів у світському письменстві Середньовіччя.

Перший псалом — особливе художньо-сакральне вираження віруючої людини, яка намагається стати своєрідним посередником між людиною та Богом. Володимир Мономах вибирає для себе в «Повчанні» цілком симетричну роль до ролі автора, задекларованої у першому псалмі, а Псалтир загалом став



для князя Володимира своєрідною матрицею, що підказувала, як будувати *повчання*, як передати принципи християнської та світської поведінки для своїх нащадків.

Перша частина твору розпочинається текстами з Псалтиря, вибраними з тих місць, що читаються в перший тиждень великого посту. Володимир Мономах добирає із Псалтиря ті висловлювання, головна тема яких — загибель грішних та спасення праведних, виписавши ще моральні поради юнакам з «Повчання» Василя Великого та, можливо, «Ізборника» 1076 р. Загалом же найважливіші положення «Повчання» Володимир Мономах формулює за допомогою прямих цитат із псалмів. Він закликає своїх нащадків ненастанно пам'ятати про Судний день (есхатологічний мотив у його творах є власне лейтмотивним). Праведне життя «перед лицем Господа» стає тією екзистенційною стратегією, яка, на його переконання, гарантує християнське спасіння у позагробному житті. Розгортаючи тезу про Бога як про грізного й прискіпливого Суддю, він нагадує: *«Найперше задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм»* (Літопис Руський, 1989: 454).

Володимир Мономах наводить у своїх роздумах дещо змінену цитату із псалмів 41 та 42: *«Уповай на Бога, тому що я буду славити його»* (Літопис Руський, 1989: 454). Внесенням цих коректив акцент зміщується на есхатологічне очікування майбутньої нагороди. Однак дуже показовим є те, що давньоукраїнський письменник і в цьому випадку, і в інших допускає можливість «правки» біблійних текстів. Відходячи від Святого Письма, він розвиває ідеї, сформульовані в інших місцях священного біблійного кодексу. На пам'ять про посмертну



нагороду вказують кілька разів повторювані цитати, де йдеться про те, що смиренні і праведні унаслідують землю й насолоджуються багатствами світу, а нечестиві загинуть. Наприклад, Володимир Мономах об'єднує, майже не змінюючи, псалми 33 та 36: *«Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею. Бо іще трохи — і не стане нечестивого, шукатиме він місця свого — і не знайде [його]. А кроткії унаслідують землю [і] радуватимуться у тривалому мирі»* (Літопис Руський, 1989: 454).

Із цього можна зробити висновок, що псалмова традиція у творчості Володимира Мономаха спрямована, зокрема, й на ще одну стилістично-художню ціль: через контамінацію псалмів та особистого світосприймання досягається особлива, позначена високою релігійністю та гуманістичним пафосом, ампліфікація біблійного тексту.

У «Грамотці» («Листі») до Олега Святославовича окремі вірші псалмів вписуються у контекст поставленої у цьому документі (який ми й сьогодні можемо розглядати також як художній твір) ідеї християнського прощення, братолюб'я навіть для того, хто убив твого сина на полі бою. Загибель свого сина Володимир Мономах сприймає як покарання за протизаконне вторгнення у володіння Святославичів. Звідси й смирення перед праведним «Судом Божим». Він відмовляється від помсти за смерть свого сина, і у формі прощення визнає право Святославичів на їхні волості в Руській землі, причому робить це, незважаючи на низку поразок Олега — така центральна політична й етично-повчальна ідея епістолярної пам'ятки.





Вступ до «Листа» має особливу форму, яка своєрідним чином повторює стилістичні особливості псалмів — перефразований 41/42 псалом (цитований також у «Повчанні»), де запитальна форма переходить у ствердну: *«О многотраждальний і печальний я! Багато борешся ти, душе [моя з] серцем, і одолюєш ти серце моє. Тому що [всі] ми тлінні є, помишляю я: «Як [нам] стати перед страшним Судією, нам, що покаяння і замирення не прийняли між собою?»* (Літопис Руський, 1989: 454).

У «Молитві», яку приписують Володимирові Мономахові (а вона поміщена у літописі безпосередньо за «Грамоткою» («Листом») до Олега Святославовича), прямих запозичень із Псалтиря немає; той, хто молиться, *«звертається до Ісуса Христа, а також до пресвятої Богородиці з проханням утвердити його в розумі, пробачити перегрішення, помилувати загиблих і вбитих»* (Літопис Руський, 1989: 464). Дуже чітко звучить також тут і тема Божого заступництва: *«Бог відає думки, звинувачує за чин, очищає гріхи, вершить суд сироті, вбогому й жебракові»* (Літопис Руський, 1998: 464).

І. Набитович наголошує, що, *«послуговуючись євангельською метафорикою»*, можна стверджувати, що *«саме Біблія і антична культура були тими двома половинками дводольної зернини, яка впала на благодатний ґрунт і з якої виросла уся європейська культура. Біблія в українській культурі, й, беручи вужче, художній літературі (які є невід’ємними елементами культури європейської), завжди була одним із найпродуктивніших, найжиттєдайніших джерел»* (Набитович, 2008: 127). Якщо ж ідеться про Псалтир — одну із



найважливіших книг Святого Письма, то можна ствердити, що він був одним із головних факторів становлення християнства в Русі-Україні, а водночас відіграв важливу роль у становленні давньої української літератури. Особливе місце посідає псалмова традиція у творчій спадщині князя Володимира Мономаха — як у його «Повчанні», так і в «Листі» до Олега Святославича, а також латентно і в «Молитві».

Беручи за зразки сакральні тексти, зокрема Псалтир, давньоукраїнські письменники поєднують простори *sacrum* та *profanum*, досягають представлення історичних подій в Русі-Україні як безпосередню телеологічну перспективу, вписання цих подій у сакрохронотоп священної історії. Подальші дослідження функціонування псалтирної традиції в давній українській літературі дадуть змогу поглибити розуміння таких поетикальних і стилістичних підходів українських середньовічних авторів.

## ЛІТЕРАТУРА

Золоте слово: у 2 кн. Кн. 1 / упор. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2002. 784 с.

Історія української літератури: у 12 т. Т. 1 / ред. Ю. Пелешенко, М. Сулима. Київ: Наук. думка, 2013. 840 с.

Лановик З. *Hermeneutica Sacra*. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. 587 с.

Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

Набитович І. Універсум *sacrum*'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму). Дрогобич-Люблін: Посвіт, 2008. 600 с.

7\* Слово і Церква як духовно-культурні доміанти української ідентичности